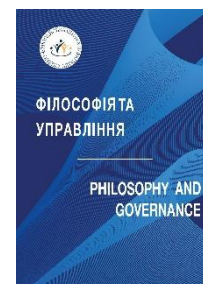

e-ISSN 3041-248X

Філософія та управління

<https://www.eu-scientists.com/index.php/fag>

Методологічні основи дослідження релігійної свідомості в пострадянській філософії та релігієзнавстві

Богдан І. Сулятицький 1*

¹ Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Україна). Аспірант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики.

* Автор-кореспондент, e-mail: bogdansik@gmail.com

СТАТТЯ

АНОТАЦІЯ

Дослідницька

отримана:

1 грудня 2024 р.

переглянута:

8 січня 2025 р.

прийнята:

11 січня 2025 р.

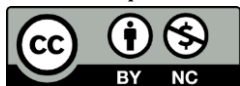
опублікована

онлайн:

23 січня 2025 р.

Авторське право ©

2024 автора

Цей твір ліцензовано на умовах Ліцензії Creative Commons «Із Зазначенням Авторства – Некомерційна 4.0 Міжнародна» (CC BY-NC 4.0).

DOI:

[10.70651/3041-248X/2025.1.04](https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.04)

У статті досліджено актуальні проблеми методологічних підходів дослідження релігійної свідомості в працях українських релігієзнавців та релігійних філософів кінця XX та початку XXI століття, праці яких покладені в основу українського академічного релігієзнавства та є актуальними для сучасних дослідників філософії релігії. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуків адекватних методів дослідження трансформацій релігійної свідомості в умовах війни в Україні. Основними проблемами визначено наявність чисельних методологічних підходів до визначення феномену релігійної свідомості, які не призводять до цілісного опису зазначеного феномену. Метою є визначення місця і ролі методологічних підходів дослідження релігійної свідомості радянськими та пострадянськими дослідниками в сучасному академічному релігієзнавстві та релігійній філософії. Дослідження спрямоване на визначення актуальності класичних методів дослідження релігійної свідомості. Результати дослідження показали, що в сучасній українській філософській думці та релігієзнавстві широко залучаються гносеологічний, соціальний, структурний методи дослідження релігійної свідомості, запропоновані О. Лобовиком, О. Филипович, В. Танчером із творчим їхнім переосмисленням. Критика зазначених підходів базується на відсутності моністичної парадигми розгляду феномену релігійної свідомості. У статті вказано на відмінність підходів до оцінки методологічних підходів дослідження релігійної свідомості в радянські та пострадянські часи у академічному релігієзнавстві та релігійній філософії. В той час як зазначені підходи в академічному релігієзнавстві визначаються актуальними для з'ясування трансформації релігійної свідомості в умовах новітніх соціальних викликів, особливо в умовах війни, в релігійна філософія більшою мірою спрямована на пошуки новітніх методів дослідження. У висновках встановлено, що методологічні підходи дослідження релігійної свідомості, запропоновані українськими дослідниками радянських та пострадянських часів не є повними, але є базовими для визначення феномену релігійної свідомості та досліджень її трансформацій.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

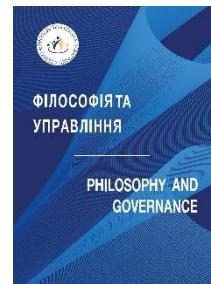
релігійна свідомість, теоретична свідомість, буденна свідомість, структурний підхід, гносеологічний підхід, метод соціальної дії, методологія, моністичний підхід.

e-ISSN 3041-248X

Philosophy and Governance

<https://www.eu-scientists.com/index.php/fag>

Methodological foundations for the study of religious consciousness in post-Soviet philosophy and religious studies

Bogdan Sulyatytskyi ¹*

¹ Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University (Ukraine). Postgraduate student at the Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy.

* **Corresponding Author**, e-mail: bogdansik@gmail.com

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Research Article

Received:

1 December 2024

Revised:

8 January 2025

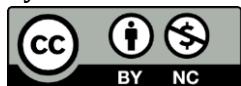
Accepted:

11 January 2025

Published online:

23 January 2025

Copyright © 2024
by author

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

DOI:

[10.70651/3041-248X/2025.1.04](https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.1.04)

The article examines the current problems of methodological approaches to the study of religious consciousness in the works of Ukrainian religious scholars and religious philosophers of the late 20th and early 21st centuries, whose works form the basis of Ukrainian academic religious studies and are relevant for modern researchers of the philosophy of religion. The relevance of the study is due to the need to search for adequate methods for studying the transformations of religious consciousness in the conditions of war in Ukraine. The main problems are the presence of numerous methodological approaches to defining the phenomenon of religious consciousness, which do not lead to a holistic description of the specified phenomenon. The aim is to determine the place and role of methodological approaches to the study of religious consciousness by Soviet and post-Soviet researchers in modern academic religious studies and religious philosophy. The study is aimed at determining the relevance of classical methods for the study of religious consciousness. The results of the study showed that in modern Ukrainian philosophical thought and religious studies, epistemological, social, structural methods for the study of religious consciousness, proposed by O. Lobovyk, O. Filipovych, V. Tancher with their creative rethinking. Criticism of these approaches is based on the lack of a monistic paradigm for considering the phenomenon of religious consciousness. The article indicates the difference in approaches to assessing methodological approaches to the study of religious consciousness in the Soviet and post-Soviet times in academic religious studies and religious philosophy. While these approaches in academic religious studies are determined to be relevant for clarifying the transformation of religious consciousness in the conditions of modern social challenges, especially in conditions of war, in religious philosophy it is more aimed at searching for new research methods. The conclusions establish that the methodological approaches to the study of religious consciousness proposed by Ukrainian researchers of the Soviet and post-Soviet times are not complete, but are basic for determining the phenomenon of religious consciousness and studying its transformations.

KEYWORDS

religious consciousness, theoretical consciousness, everyday consciousness, structural approach, epistemological approach, method of social action, methodology, monistic approach.

1. Вступ

Феномен людини є однією із вічних проблем філософії. Проблема, найбільшою мірою, полягає у дослідженні такої важливої складової людини, як свідомість, її природа та функціональність. Взаємодіючи із навколишнім світом, людина постійно вступає в комунікацію в межах різних форм її буття – економіки, політики, культури, релігії тощо. Означені комунікації дозволяють виділяти і різні форми свідомості – політичну, економічну, культурну, релігійну тощо. Релігійна свідомість, будучи, однією із найдавніших форм свідомості, в межах якої відбувалось формування уявлень людини про світ та саму себе, відіграє важливу роль у формуванні світогляду, а, відтак, впливає на відношення людини до світу та самої себе у значної кількості населення планети і в сучасному світі.

В контексті філософського та релігієзнавчого аналізу релігійної свідомості не існує єдиного підходу, а пропонується декілька підходів та шкіл, що вказує на актуальність дослідження основних методологічних підходів до її дослідження.

Сучасні українські релігієзнавчі методологічні підходи до дослідження релігійної свідомості великою мірою базуються на працях українських дослідників пострадянської доби, зокрема, Б.Лобовика, О. Филипович, В. Танчера та інших вчених. Важливо відмітити, що перші фундаментальні дослідження релігійної свідомості здійснювались в межах наукового атеїзму, що, безумовно, мало ідеологічний підтекст та базувалось на матеріалістичній позиції. Однак, зазначене не позбавляє ці праці актуальності і на сьогодні, більше того, дозволяє більш глибоко проаналізувати та оцінити вагомість тлумачення феномену релігії як певної складової культурного надбання людства.

2. Огляд літературних джерел

Аналіз наукових праць, присвячених методології дослідження релігійної свідомості, демонструє широкий спектр підходів до визначення феномену релігійної свідомості та її функцій. В умовах новітніх соціальних викликів та війни в Україні релігійна свідомість зазнає значних впливів соціального, політичного та культурного характеру, що з необхідністю призводить до її трансформації. Для виявлення елементів трансформації необхідно визначити класичні підходи до визначення релігійної свідомості. Великий внесок в цьому питанні було здійснено українськими вченими радянської та пострадянської доби. В цілому релігійна свідомість розглядалась у сукупності релігійного комплексу, тобто релігійної діяльності, релігійних відносин та релігійних інститутів та організацій, та тлумачилась як його основа. Варто відзначити, що О. Филипович акцентував увагу та необхідності дослідження «автономних піделементів релігійної свідомості з урахуванням структури релігії як цілісної системи» [1]. Б. Лобовик розвивав вчення про гносеологічну природу релігії [2]. В. Танчер досліджував функції релігії з огляду на задоволення людиною її духовних потреб [3].

Методи дослідження релігійної свідомості та її еволюції, запропоновані українськими вченими використовуються та переосмислюються сучасними релігієзнавцями та релігійними філософами. Зокрема, Т. Гаврилюк досліджуючи еволюцію уявлень про надприродне в релігіях світу, використовує визначення надприродного Б. Лобовиком та користується його класифікацією релігій [4]. Глибокий аналіз гносеологічного підходу до вивчення релігійної свідомості Б. Лобовика здійснює О. Горкуша, акцентуючи увагу на актуальності його досліджень для усвідомлення тих трансформацій релігійної свідомості, які спостерігаються у сьогоденні [5]. О. Козловський намагається переосмислений усталений у релігієзнавчій та соціально-філософській літературі стереотип розуміння релігійної свідомості та на основі глибокого аналізу існуючих учень створити моністичну парадигму розгляду релігії та релігійної свідомості. О. Кисельов аналізує трансформації наукового атеїзму за часів перебудови з метою остаточного визначення наявності певної релігієзнавчої школи чи методології в радянській та пострадянській релігієзнавчій думці, яку він визначає загальним терміном «науковий атеїзм». Зазначені праці вказують на актуальність дослідження методології дослідження релігійної свідомості релігієзнавцями та релігійними філософами радянської та пострадянської доби.

3. Постановка завдання

Метою даного дослідження є визначення ролі і місця методологічних підходів до вивчення релігійної свідомості українськими релігієзнавцями та релігійними філософами радянської та пострадянської доби в сучасних дослідженнях релігійної свідомості та її еволюції. Основна увага приділяється структурному, соціологічному та гносеологічному методам, виявленню ключових проблем та аналізу залучення зазначених методів в працях сучасних українських мислителів.

4. Методи та матеріали

Дослідження ґрунтувалося на всебічному огляді наукових праць дослідників радянської та пострадянської доби, які стосуються методології дослідження релігійної свідомості, з акцентом на структурному, соціологічному та гносеологічному методах. Основною метою було вивчення зазначених методів та оцінка їхнього застосування сучасними українськими дослідниками.

Одним із важливих методів дослідження був порівняльний аналіз, що використовувався для виділення окремих підходів до вивчення релігійної свідомості на ґрунті загального уявлення про релігію та релігійну свідомість, як форми фантазійного відображення дійсності. Було проаналізовано роботи сучасних дослідників релігійної свідомості та її еволюції з метою виявлення в цих роботах підходів радянських та пострадянських дослідників.

5. Результати та обговорення

У дослідженнях радянських вчених релігійна свідомість розглядалась у сукупності релігійного комплексу, тобто релігійної діяльності, релігійних відносин та релігійних інститутів та організацій, та тлумачилась як його основа. Характерною рисою релігійної свідомості визначалась її здатність впливати на інші структурні утворення релігії. Звідси походило переконання в тому, що витіснення релігійної свідомості «призведе до ослаблення і інших елементів релігії» [1].

Зазначений методологічний підхід мав на меті спростувати хибність соціологічного підходу до тлумачення релігійної свідомості Еміля Дюркгейма, згідно якого релігійна свідомість отожднюється з суспільною свідомістю і, відтак, не могла бути подоланою.

Структурний підхід, запропонований радянськими вченими, був плідно осмислений українськими релігієзнавцями. В їхніх роботах поглиблено досліджувались рівні релігійної свідомості, релігійна ідеологія, релігійна психологія, теоретичний та побутовий рівні свідомості. Варто відмінити, що мало дослідженим залишався аспект змістів релігійної свідомості. Український вчений О.Й. Филипович акцентував увагу та необхідності дослідження «автономних піделементів релігійної свідомості з урахуванням структури релігії як цілісної системи» [1].

Серед базових піделементів релігійної свідомості українські вчені виділяли: надприродне, ідею Бога, уявлення людини про роль та місце людини в світі, есхатологічні уявлення. Відмітимо, що зазначені піделементи є базовими в онтологічних уявленнях людини і відносяться до елементів суспільної свідомості, відтак, формуються, в першу чергу, суспільними інститутами і лише доповнюються індивідуальним досвідом. Базуючись на такому розумінні, релігія, більшістю українських вчених, тлумачилась як «одна із форм суспільної свідомості», яка у власний спосіб формує уявлення про світ [1].

Відповідно до історичних особливостей епох взаємодія основних піделементів структури релігійної свідомості регулюється основними суспільними запитами. Зокрема в перші роки християнства есхатологічні уявлення домінували над ідеєю Бога чи іншими природними чи соціальними уявленнями, оскільки перші християни очікували настання Царства Божого протягом їхнього життя [4]. Але, як відзначає О.Филипович, в XX столітті есхатологічні уявлення поступились місцем проблемам сьогодення [1], залишаючись при цьому базовими елементами релігійної свідомості. Відповідно до тих чи інших суспільних запитів відбуваються трансформації в основоположних релігійних уявленнях, в ідеї Бога, в уявленнях про людину тощо.

В контексті антропологічної проблематики класичним в контексті методологічних підходів є гносеологічний підхід Б. Лобовика. Зокрема, у визначенні релігійної свідомості та

релігійного світогляду Б. Лобовик слідував традиціям Київської філософської школи та розвивав вчення про гносеологічну структуру релігійної свідомості. В чисельних роботах Б. Лобовика поняття «релігійна свідомість» та «релігійний світогляд», власне, виступають синонімами. Зокрема, він зауважує на тому, що багатовікова живучість «релігії як форми суспільної свідомості», пов'язана, насамперед, з тим, що «релігійна свідомість, стикаючись з реалістичним, не може просто відкинути його. Вона нерідко намагається переосмислити його зміст та у фантазійно витлумаченому вигляді включити у свої сенси» [2].

В такий спосіб, в процесі пізнання саме релігії, так само як і міфу, відводиться роль тлумачення непізнаних законів природи та суспільства через фантазію. Однак, сам процес релігійного пізнання здійснюється за законами суб'єкт – об'єктного відношення в специфічний спосіб, коли, як зазначає О.Горкуша, «суб'єкт релігійної свідомості (як і будь-якого пізнавального відношення) – це реальна людина з усіма властивими їй якостями й, водночас, суспільство з усією його історією, – з його світом матеріальної і духовної культури, його формами предметної і духовної діяльності, що існують і здійснюються, звичайно, не в абстракції, а в діяльності індивідів» [5].

О. Горкуша у своєму дослідженні спадщини Б. Лобовика, акцентує увагу на тому, що важливою рисою релігійного пізнання, згідно Б.Лобовика, є те, що «релігійне відображення віруючим дійсності відбувається за участю – готових релігійних ідей» [5]. Відтак, релігійне пізнання завжди направлене на певні уже сформовані світоглядні моделі, які в свідомості віруючого набувають статусу реальності. Це завжди певна «суспільно-історична форма світорозуміння» [5], яка здатна як еволюціонувати, так і занепадати. Відтак, згідно Б.Лобовика, «суспільно спродуковані релігійні погляди і уявлення виступають і як «субстанція» (основа) релігійної свідомості індивіда, і як суб'єкт, тобто виявляють свою реальність в самому процесі відображення» [5]. В історичному процесі відбувається не лише «відтворення одного разу випродукованих поглядів і уявлень», але і їх виробництво. Релігійна свідомість «засвоюючи наявне релігійне – надбання», осмислює його і «в ролі гносеологічного суб'єкта (а не як окрема особистість) творить релігійний світогляд» [5].

Відтак, на думку Б. Лобовика, «світогляд є ядром суспільної та індивідуальної свідомості» [6] і для здійснення аналізу релігійної свідомості необхідно виходити із «соціологічного аналізу властивостей того, що виражене в судженні «людина – це світ людини» [6]. В такий спосіб, на його думку, феномен релігійної свідомості полягає не в психологічних механізмах, за допомогою яких здійснюються пізнавальні процеси і не в рефлекторній діяльності мозку, а в «фантастичному відображенні сил, які панують над людиною» [2].

Однак, актуальним і на сьогодні є виділення українським вченим буденного й теоретичного рівнів релігійної свідомості. Означені рівні класифікуються на взаємозв'язку чуттєвого та раціонального рівнів пізнання. На думку Б. Лобовика теоретичному рівню релігійної свідомості притаманне раціональне осмислення та тлумачення релігійних істин та вчень. В той час як буденному рівню релігійної свідомості притаманне домінування чуттєвого над раціональним. На думку Б. Лобовика, віруючі в доказах власної віри, виходять із засновку про реальне існування надприродного, що робить подібні аргументи, аргументами в собі. А у відношенні онтологічного, космологічного, телеологічного та морального доказів існування Бога, віруючий опирається лише на ті докази, які відповідають уявленням його буденної свідомості. Означене дає підстави для висновку про те, що на рівні буденної релігійної свідомості віра людини пов'язана «з безпосередньо конкретними потребами й умовами життя віруючого» [5].

Гносеологічний підхід до дослідження релігійної свідомості перетинається із соціологічним підходом, головна ідея якого полягає у феномені соціальної дії. Характерною рисою такого підходу є виділення «суб'єктивної» та «об'єктивної» парадигм дослідження релігійної свідомості. В контексті «суб'єктивної» парадигми у даному методологічному підході здійснюється дослідження релігійної свідомості на рівні індивіда, колективу, нації тощо. Предметом дослідження «об'єктивної» парадигми, відповідно, виступають релігійні інститути та релігійні практики. Соціологічний підхід широко застосовувався та розвивався відомими філософами кінця XIX та XX століття. Зокрема, О. Козловський слушно відмічає те, що «до «суб'єктивної» парадигми можна з певною часткою умовності віднести І.Канта, К.Маркса, О. Конта, М. Вебера, Р. Беллу (не плутати з Беллом), Г. Зіммеля, З. Фрейда (і таких «неофрейдистів» як Е. Фромм і В. Франкл), Ч. Глока, Дж. Фішера, П. Бергера, І. Ваха. До

представників «об'єктивної» парадигми ми можемо віднести Т. Гобса, Г. Ф. В. Гегеля, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Е. Трельча, П. Сорокіна, М. Еліаде» [7].

В дослідженнях українських філософів радянських та пострадянських часів соціологічний метод та парадигма соціальної дії використовувались в контексті з'ясування основних функцій релігії в цілому та релігійної свідомості зокрема. Відомим дослідником, який сформулював основні принципи та категорії дослідження основних функцій релігії та ідеї якого знайшли своє продовження в роботах українських релігієзнавців сучасності є В. Танчер. Для розкриття соціальної ролі релігії вчений акцентує увагу на необхідності розкриття ролі потреб у функціонуванні свідомості. В межах «об'єктивної» та «суб'єктивної» парадигм соціальної дії, В. Танчер розкриває два основні рівні потреб людини – матеріальний та духовний. Він акцентує на тому, що «безумовно, в цих потребах домінують матеріальні, але в усіх відношеннях, навіть в біологічному, для людини доволі важливими є і духовні» [3].

Релігія, як соціальний інститут, є важливим шляхом, як в історичному контексті, так і в соціальному та індивідуальному, задоволення духовних потреб людини. В межах матеріалістичної парадигми та соціологічного підходу основним чинником релігійних потреб є бажання віруючих «врегулювати свої відносини з уявним надприродним для досягнення особистих цілей трансцендентного характеру» [3]. Означена потреба знаходить свій вияв як в межах індивідуальної релігійної свідомості, так і в межах суспільної та еволюціонує разом із іншими соціальними інститутами. Головними засобами, на думку В. Танчера, задоволення означеної духовної потреби є «релігійні дії та обряди, релігійна інформація, релігійне спілкування та релігійне самозаглиблення» [3]. Зазначені духовні потреби український вчений називає «релігійно-обрядовими». Їхнє задоволення відбувається, як на індивідуальному рівні і є, власне, приватною справою віруючого, так і на суспільному, в межах релігійних організацій. Еволюція задоволення релігійно-обрядових потреб найбільшою мірою спостерігається на суспільному рівні.

Релігія, як соціальний інститут, задовольняє духовні потреби соціальних груп та верств населення. В такий спосіб, на даному «об'єктивному» рівні задоволення духовних потреб має історичний характер, воно змінюється кількісно, якісно та сутнісно, що ми можемо спостерігати і в сучасному світі. В основі означених змін є дихотомія матеріальних та духовних потреб. На думку В. Танчера, первісному суспільству було притаманно задоволення матеріальних потреб, оскільки першочерговою задачею було самозбереження та збереження соціального організму, який формувався. Для задоволення мінімальних духовних потреб було достатньо «аморфної свідомості» [3]. З розвитком соціального організму та, особливо, класових відносин, виникають нові духовні потреби, які найбільшою мірою починає задовольняти саме релігія. Рoste і розвивається, за даних умов, і релігійна свідомість.

Процес задоволення духовних потреб В. Танчер називає функцією релігії. Оскільки, з розвитком суспільства, змінювались та розвивались релігійні форми задоволення потреб, релігія почала виконувати чисельні функції, які, між тим, підлягають класифікації. Зокрема, як соціальне явище, згідно В. Танчера, релігія виконує комунікативну, інтегративну, світоглядну, аксіологічну, нормативну та компенсаторну функції. В. Танчер розкриває функції релігії в певній «генетичній послідовності» [3]. В цьому відношенні він припускається похибки, притаманної більшості філософів, які міркували в межах «суб'єктивного» та «об'єктивного» підходів, описуючи «суб'єктивне» та «об'єктивне» в релігії як дещо рядопокладене, що не є складовими «органічного цілого (складовими, які, подібно до стрічки Мебіуса, «переходять» одна в одну) [7]. О. Козловський відмічає, що «прикладом такого рядопокладання може слугувати концепція релігії у Маркса, який розглядав релігію чи то як «форму відчуженості» («об'єктивний», або онтологічний підхід), чи то як «хибний світогляд», різновид фетишистської, ідеологічної («хибної») свідомості» [7]. Релігія, в такий спосіб, набуває негативного значення, оскільки, відповідно до філософії Маркса, є однією із виявів соціальної відчуженості.

В роботах українських дослідників радянських та пострадянських часів «релігійна свідомість» фактично ототожнювалась із релігійними змістами свідомості. О. Козловський вказує на певних вадах такого тлумачення. З одного боку, тут криється небезпека ««хибного кола» у визначенні, за наявності якого «релігійне» визначається через «релігію», а свідомість мислиться як рівна собі гомогенна субстанція, якийсь «психічний апарат», що починає діяти лише в разі зіткнення з об'єктом» [7]. А з іншого боку, через наявність прихованого гносеологізму, «свідомість є синонімом пізнавальних відносин, і саме ці пізнавальні відносини слугують

моделлю інших відносин (моральних, емоційних, ціннісних)» [7]. Означена вада притаманна більшості дослідників, які акцентували увагу на фантастичному відображенні дійсності. Слушним є думка О. Козловського про певне коло, в якому визначення «релігійної свідомості» базується на її належності до релігії, що «залишає поза увагою як специфіку «релігійного», так і специфіку «свідомості» [7].

На думку О. Козловського різноманіття методологічних підходів до вивчення феномену релігійної свідомості є надзвичайно важливим з огляду на досить широкий спектр розгляду означеного феномену. Однак, на його переконання, це унеможливлює «розв'язання проблеми моністичного підходу, який би дав змогу точніше і більш диференційовано визначати сутність релігійної свідомості, знаходити відмінності такої свідомості від свідомості нерелігійної (приміром, фетишистсько-ідеологічної), віднаходити якомога точніші кореляції між релігійною свідомістю, релігійними практиками, релігійними інститутами й інститутами державними» [7].

6. Висновки

Встановлено, що в сучасному релігієзнавстві та релігійній філософії феномен релігійної свідомості продовжує бути відкритою темою. Незважаючи на те, що методологічні підходи українських вчених післярадянської доби підлягають критиці, недооцінювати їхній внесок у розвиток українського релігієзнавства та релігійної філософії буде великою похибкою. Запропоновані методологічні підходи можуть бути творчо осмисленими та використаними в дослідженні трансформацій релігійної свідомості в умовах нових викликів сучасності, оскільки вони є значною мірою універсальними. Крім того, без урахування теоретичного доробку уже класичного українського академічного релігієзнавства дослідження феномену релігійної свідомості ризикують бути поверхневими та неповними, їхнє теоретичне та практичне значення буде доволі сумнівним. Однак наукова спадщина науковців післярадянського періоду у дослідженні релігійної свідомості має вагоме практичне значення. В сьогоденні релігія посідає значне місце як у внутрішньополітичних, так і в зовнішньополітичних процесах в Україні. Маніпуляція релігійною свідомістю здатна призводити до глибоких криз в українському суспільстві і, навпаки, вміле використання релігійного чинника може забезпечити Україні мирне та плідне співіснування широкого спектру релігій.

References

1. Fylypovych, O. Y. (2005). Do pytannia pro strukturu relihiinoi svidomosti [On the Question of the Structure of Religious Consciousness]. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian Religious Studies*, 34, 4–8. <https://doi.org/10.32420/2005.34.1575> (in Ukrainian)
2. Lobovyk, B. A. (1986). *Religioznoe soznanie i ego osobennosti* [Religious consciousness and its peculiarities]. Kyiv, Ukraine. (in Ukrainian)
3. Tancher, V. K. (1985). *Problemy teorii nauchnogo ateizma* [Problems of the theory of scientific atheism]. Kyiv, Ukraine: Vyscha shkola. (in Ukrainian)
4. Havryliuk, T. V. (2008). *Idea nadpryrodnoho v istorii ta suchasnosti* [The idea of the supernatural in history and modernity]. Kyiv. (in Ukrainian)
5. Horkusha, O. (2010). Teoretyko-hnoseologichne rozuminnia relihiinoi svidomosti B.O. Lobovykom [Theoretical and epistemological understanding of religious consciousness by B.O. Lobovyk]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (54), 16–23. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2010_54_4 (in Ukrainian)
6. Lobovyk, B. O. (1996). Relihiina svidomist [Religious consciousness]. *Relihiieznavchyi slovnyk*, 275–276. (in Ukrainian)
7. Kozlovskiy, O. (2006). Problema spetsifiky relihiinoi svidomosti u suchasniy filosofii [The problem of the specificity of religious consciousness in modern philosophy]. *Filosofia osvity*, (3), 228–238. https://isnasu.org.ua/assets/files/books/2006/kozlovskiy_2006.pdf (in Ukrainian)